

Տ. ՆԱՐԵԿ ՎՐԴ. ԱՎԱԳՅԱՆ

ՋՐՀՈՐԻ ԵՒ ԹՈՆՐԻ ՀԵՏ ԿԱՊԱՍԾ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏԱՆԻՔՆԵՐՆ ՈՒ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Ջրհորի եւ թոնրի հետ կապված ժողովրդական մի շարք հավատալիքներ հոգեւոր վերաիմաստավորմամբ ծիսականորեն արտահայտվել են եկեղեցական տարբեր արարողությունների միջոցով:

Ջրհորը եւ թոնիրը որքան էլ իրար հակադիր, սակայն գտնվում են սերտ կապակցության մեջ, որը պայմանավորված է հետեւյալ երկու հանգամանքներով:

Առաջին՝ կրակը եւ ջուրը, լինելով հակոտնյա, չորս տարրերի՝ օդի, հողի, ջրի եւ հրի շրջանակում միաժամանակ իրար լրացնում են: Դրանք, որպես օդի խոնավությանը չորություն հաղորդող եւ հողի չորությանը խոնավություն հաղորդող տարրեր, սերտորեն կապված են միմյանց:

Երկրորդ՝ նախնադարյան մարդու համար կյանք պարգեւող երկու գլխավոր հասկացությունները կրակն ու ջուրն էին: Կրակը գիշերաչին լույսով եւ պարգեւող ջերմությամբ նաեւ ծիսական պաշտամունքի առարկա էր եւ երկար ժամանակ պաշտվել է:

Հեթանոսական տոհմացեղային բազինում կրակը պետք է միշտ վառ մնար: Մեծագույն հանցանք էր համարվում կրակը վիրավորելը: Այնուհետեւ այս ըմբռնումն ավելի նեղ՝ տոհմային շառավղով փոխանցվեց գերդաստանի ակուծին, որի հաջորդ սահմանափակ արտահայտությունը դարձավ տան թոնիրը:

Տանը կրակը դադարում էր վառվելուց միայն այն ժամանակ, երբ ընտանիքը հեռանում էր այդ տնից կամ ոչնչանում էր: Այդ իսկ պատճառով էլ սոսկալի արտահայտություն էր «ակուծիդ կրակը (կամ ծուխը) մարի» անեծքը:

Կրակի պաշտամունքի մթագնած հետքերն արտահայտվել են կրակի հետ կապված ժողովրդական սովորությունների, ինչպես նաեւ գերդաստանի ակուծի եւ տան թոնրի հետ կապված արարողությունների մեջ: Վարանդայի օրինակը նկատի ունենալով՝ Ե. Լալայանը կրակի

պաշտամունքի մասին գրում է. «Կրակի պաշտաման վերաբերեալ դեռ եւս շատ մնացորդներ կան. այսպէս, շատ սովորական է կրակով երդուիլը. միշտ ասում են՝ կրակը օրհնի, մեղք համարելով ասել կրակը հանգցրու: Եւ գրեթէ բոլոր պառանները նախ քան կրակ հանգցնելը խաչակնքում են եւ «Յիսուս ու Քրիստոս» ասում»¹: Նույն այս պատճառով Վասպուրականում «Յերեկը վառուած նրազը փշելով չեն մարում, մեղք է, այլ ձեռքի շարժումով օդի հոսանք յառաջ բերելով, այլապէս տան նրազն էլ կը մարի»²:

Կրակի երբեմնի պաշտամունքի հիշողության դրսևորումներից է նրան որեւէ ձեւով չվիրավորելը. «Կրակը չեն ձեռնում եւ ոչ թֆնում վերան եւ կամ ոտը դնում, մեղք համարելով այդ. ինչպէս եւ չեն անցնում վերայից»³: Կրակին չվիրավորելն ավելի ընդգծված ձեւով է արտահայտվել Վասպուրականում. «Կրակի վրայ թֆնելը մեղք են համարում եւ կարծում են, որ թֆնողի բերանում վերքեր են գոյանում, այս պատճառով եւ պառաւ կանայք հաց կամ բաղառջ թխելիս բերանները կապում են, որպէսզի նոյն իսկ պատահմամբ թուփ կաթիլներ չցայտեն կրակի վրայ»⁴:

Ինչպես կյանքի երկու կարեւոր բաղադրիչներն էին կրակը եւ ջուրը, այնպես էլ տնային ընտանեկան կենցաղն էր անպատկերացելի առանց ջրհորի եւ թոնրի: Ժողովրդական ավանդույթյուններում ոչ միայն ջրհորն է հաճախ փոխակերպվում թոնրի, այլեւ անգամ մի շարք սրբազան ջրհորներ թոնիր են անվանվում, ինչպես կտեսնենք ստորեւ:

Ակուլթը խորհրդանշել է որդուց որդի փոխանցականությունը, որով ընդգծվել է գերդաստանի եւ ընտանիքի շարունակականությունը՝ ակուլթի շեն մնալուն վերաբերող բարեմաղթանքներով: Ակուլթի գաղափարն ու պաշտամունքն ընտանիքում արտահայտվում էր թոնրի միջոցով: Ակուլթի եւ կրակի՝ ընտանիք խորհրդանշելն արտահայտվել է նաեւ եկեղեցական-համայնքային կյանքում, ուր ընտանիքն անվանվում է «ծուխ», իսկ համայնքի անդամները՝ ծխականներ: Եկեղեցական համայնքի այսքան տուն կամ ընտանիք ունենալու մասին ասվում է, որ այսքան ծուխ ունի:

Հարսանեկան ծեսը երեք գլխավոր բաժիններից էր կազմված: Առաջին՝ հարսին հայրական տնից դուրս հանելը, երկրորդ՝ հայրական տնից

¹ Ե. ԼԱՆՅԵԱՆ, Վարանդա, «Ազգագրական հանդէս» (այսուհետ՝ ԱՀ), գիրք Բ., Թիֆլիս, 1897, էջ 194:

² Ե. ԼԱՆՅԵԱՆ, Վասպուրական, ԱՀ, գր. ԻԵ., Թիֆլիս, 1908, էջ 50:

³ Ե. ԼԱՆՅԵԱՆ, Վարանդա, ԱՀ, գր. Բ., էջ 194:

⁴ Ե. ԼԱՆՅԵԱՆ, Վասպուրական, ԱՀ, գր. ԻԵ., էջ 50:

մինչև փեսայի տուն տանելը, որի գլխավոր կետն էր եկեղեցում Ս. Պսակի արարողությունը, երրորդ՝ նորահարսին փեսայի տուն հասցնելուց մինչև առագաստ մտնելը:

Այս երեք բաժիններում էլ կարելի էր տեսնել հատկացվում թոնրին: Գանձակում հարսը, շրջապատված ընկերուհիներով, դուրս էր գալիս իր սենյակից եւ մոտենում տան ակութին, ծնրադրում եւ այնտեղից մոխիր էր վերցնում: Աղջկա հայրը բռնում էր նրա ձեռքից եւ հանձնում փեսայի հորը: Հարսն ու փեսան, ձեռք ձեռքի տված, պտտվում էին թոնրի շուրջը, որից հետո աղջիկը համբուրում էր թոնիրը որպես հրաժեշտ հայրական տանը: Հետո նրան հանում էին հայրական տնից: Ս. Պսակի արարողությունից հետո՝ հարսի տնից փեսայի տուն գնալու ճանապարհին, մինչև փեսայի տուն հասնելը նախ գյուղի ընդհանուր ակութն էին գնում համբուրելու, որով ստանում էին ողջ տոհմի նախահոր օրհնությունը: Հարսն ու փեսան տղայի տուն հասնելուց հետո նախ տան ակութի կամ թոնրի շուրջն էին երեք անգամ պտտվում, ապա գնում համբուրում էին թոնիրը⁵:

Հարկ է նշել, որ միայն ժողովրդական հավատալիքներում չէ, որ թոնրին ու ջրհորին մեծ տեղ է հատկացվել: Նրանց ծիսական պաշտամունքի մասին հիշատակություններ ենք գտնում նաեւ Հին Ուխտի նահապետների շրջանից՝ սկսած Աբրահամից ու Մովսեսից: Սուրբ Գրքի հայերեն համաբարբառում թոնիրը հիշված է 7 անգամ: Առաջին անգամ հիշվում է Ելից գրքում: Աստված Մովսեսին պատվիրում է ասել փարավոնին, որ եթե նա թույլ չտա հրեաներին դուրս գալ եգիպտական գերությունից, ապա Մովսեսը գավազանով կխփի, եւ գետ կբխի, որը կհոսի դեպի փարավոնի տունը, ինչպես նաեւ «... ի շտեմարանս սենեկաց քոց եւ ի գահոյս քո, եւ ի տունս ծառայից քոց եւ ժողովրդեան քո, եւ ի թոնիրս քո» (Ելք Ը. 3):

Ջրհորն Աբրահամի ժամանակ արդեն ընկալվել է որպես սրբազան վայր, ուր չէր կարելի սուտ երգում տալ: Դա երեւում է Ծննդոց գրքի այն հատվածից, ուր ասվում է, որ Աբրահամը Աբիմեղիքի հետ երգվեց ջրհորի մոտ «...անուանեաց զանուն տեղւոյն այնորիկ Ջրհոր երգման, զի անդ երգուան երկոքին միմեանց: Եւ անդ եղին ուխտ առ Ջրհորին երգման» (Ծննդ. ԻԱ. 31–32):

Ջրհորի հանդեպ հարգության կամ որոշակի պաշտամունքի դրսեւորում կարելի է համարել այն, որ նրա մոտ երգվելուց հետո «...տնկեաց

⁵ Տե՛ս Ե. ԼԱՆՅԱՆ, Վարանդա, ԱՀ, գիրք Բ., էջ 195:

Աբրահամ տունկ առ Ջրհորովն երգման, եւ կարդաց անդ զանուն Տեառն, Աստուած յաւիտենական» (Մննդ. ԻԱ. 33–34):

Թոնիրն ու ջրհորն ունեն պաշտամունքային վայրերին բնորոշ մի շարք հատկանիշներ: Նրանց վիրավորելը ծանր եւ պատուհասող մեղք է: Նրանք բուժիչ հրաշագործ հատկություն ունեն եւ ուխտագնացության վայրեր են:

Ժողովրդական մտածողության մեջ թոնիրն ուղղակիորեն որպես եկեղեցի է ընկալվել, որը վկայակոչել են երգվելիս: Թոնրի մոտ Ս. Մկրտություն եւ Ս. Պսակ է կատարվել: Սուրմալուի գավառին նվիրված ազգագրական ուսումնասիրության մեջ Ավ. Ահարոնյանը գրում է. «Հացի թոնիրը համարում է «տանառ». դրանց վրայ երդուելով ասում են՝ «այս տանառը վկայ»: Թոնրի շուրջն են կատարում շատ անգամ երեխայի մկրտությունը»⁶:

Վասպուրականում «Եթէ գիտում եկեղեցի չի լինում եւ կամ շատ հեռու է լինում, պսակը կամ մկրտությունը կատարում են թոնրի կամ բուխարիկի առջեւ»⁷, Վարանդայում «Եկեղեցի չեղած տեղում պսակը այդպիսի օճախի վրայ է կատարում»⁸:

Գյուղական տան համակարգում թոնրի դիրքը նույնպես վկայում է, որ այն, նախատեսված լինելով հաց թխելու համար, եկեղեցու խորանին բնորոշ կառուցվածքային որոշակի հատկանիշներ ունի, որոնք նկատելի են ԺԹ. դարից պահպանված գյուղական տների թոնիրներում եւ մեզ են հասել ազգագրական ուսումնասիրություններից:

Զավախքում թոնրատունը եկեղեցու խորանի նման բարձր է գետնից. «Թոնդրօնախը տան հատակից 0,5–1 արշին բարձր եւ հանախ բոլորակաձեւ է լինում»⁹:

Դիմահայաց կանգնողն ակամա իրեն զգում է Ս. Խորանի առջեւ, որի կենտրոնում Ս. Սեղանի նման թոնիրն է: Ինչպես որ Ս. Սեղանի երկու կողմերում գտնվում են խոշոր ավանդատները, որոնցից մեկում Ս. Պատարագի նշխարն է պահվում եւ մյուսում՝ գինին, այնպես եւ թոնրի երկու կողմերում երկու ավանդատուն-պահարաններ կան. «Պատերի մէջ սովորաբար լինում են երկու փոփոխ անդուտ պահարան, որոնց մէջ դրում են թթմորը, բաթաթը, գրդընակը, թաթակիշը, դաստրակը եւ այլն: Մի անկիւնում էլ դրուած է լինում շիշն ու ակիշը»¹⁰:

⁶ Ա. ԼԱՍՏԻՆՆԱՆ, Ժողովածու երկերի, հտ. Գ., Հոօ կինը, Պոսթըն, 1948, էջ 77:

⁷ Անդ, էջ 51:

⁸ Ե. ԼԱՍՏԵԱՆ, Վարանդա, ԱՀ, գիրք Բ., էջ 195:

⁹ Ե. ԼԱՍՏԵԱՆ, Երկեր, հտ. Ա., Երեւան, 1983, էջ 131:

¹⁰ Անդ:

Ինչպես փոքր մատուռում Ս. Սեղանի վրա բարձրանում են գմբեթով պսակվող 4 սյուներ տաղավարի ու ամպհովանու նման, այնպես էլ ազգագրական տարբեր շրջաններում թոնրատունը ոչ միայն երեք պատեր ուներ, այլև թոնրի չորս կողմերում չորս սյուներ են բարձրանում, որոնց վրա տանիքից բացվում է երգիկը: Սա թոնրատուն-հորան զուգահեռի մի կարեւոր ընդհանրություն է: Ավելին, այս չորս սյուները ոչ թե պարզապես հողի մեջ էին թաղված լինում, այլև հիմնված էին քարե պատվանդանի՝ «սընաքարի» վրա¹¹:

Թոնիր — Ս. Սեղան զուգահեռին նպաստել է նաեւ այն հանգամանքը, որ երկուսն էլ իրենց գործառույթով հարաբերվել են եւ հացի թխման, եւ Ս. Խորհրդի կատարման համար պատրաստվող նշխարի հետ:

Թոնիր — Ս. Սեղան զուգահեռն առավել ցայտուն է արտահայտվել ջրհորի վերածված թոնրում երեցկնոջ՝ ձուկ դառնալու պատմության մեջ: Ժողովրդական այս հեքիաթ — պատմությունն օգնում է նաեւ ամբողջացնելու թոնիր — հացի թխում — եկեղեցու Ս. Խորան — եկեղեցուն կից հրաշագործ աղբյուր — ջրհոր փոխակերպումների շղթան, որն իր հերթին օգնում է հասկանալու ջրհորի, թոնրի եւ թխվող նոր հացի օրհնության կանոնների՝ ժողովրդական հավատալիքով եւ պաշտամունքով պայմանավորված շերտը:

Այս պատմությունը ոչ միայն հեքիաթ է, այլև մի շարք տեղավայրերի ջրհորների հետ կապված ստուգաբանական բնույթի հրաշախառն ավանդություն: Ասվում է, որ մի երեցկին լավաշ էր թխում, մի օտարական է ներս մտնում եւ հաց խնդրում, կինը տալիս է: Հետո հյուրը ճաշ է խնդրում, սա էլ կինը չի մերժում: Ապա մի համբույր է խնդրում, եւ երեցկինը բարկանում է: Այդ ժամանակ օտարականը համբույրն Աստծու անունով է խնդրում, եւ երեցկինը երկյուղելով թողնում է, որ օտարականը համբուրի: Պատմության ավարտը երկու տարբերակով է պատմվում: Մի տարբերակում ասվում է, որ այդ պահին ներս է մտնում քահանան, եւ երեցկինն ամոթից իրեն թոնիրն է նետում: Երկրորդ տարբերակում ասվում է, որ քահանան, իմանալով երեցկնոջ արածի մասին, բարկանում է, երեցկինը որպես արդարացում ասում է, թե համբույրն Աստծու անունով խնդրեց: Քահանան պատասխանում է, որ եթե ինքը կնոջն ասի՝ Աստծու անունով քեզ թոնիրը նետիր, արդյոք կնետի: Այս խոսքերի վրա

¹¹ Տե՛ս ՍՏ. ԼԻՍԻՅԱՆ, Զանգեզուրի հայերը, Երեւան, 1969, էջ 99:

երեցկիներն իրեն թոնիրն է նետում, որը ջրհորի է փոխվում, իսկ կինը դառնում է այնտեղ լողացող ձուկ¹²:

Այս ավանդույթյան մի քանի տարբերակներում ուղղակիորեն զուգահեռ է գծվում Ս. Սեղանի եւ Թոնրի ու Ս. Պատարագի հացի՝ նշխարքի եւ թոնրում թխվող հացի միջեւ: Եկեղեցում Ս. Պատարագ է մատուցում քահանան, եւ նույն այդ ժամանակ թոնրի առջեւ հաց է թխում երեցկիներ: Թոնրի մոտ հացի առջեւ մեղք է գործում երեցկիներ, եւ Ս. Պատարագի Ս. Սեղանի մոտ այն արտահայտվում է նշխարի չկտրվելով:

Ե. Լալայանը կատարել է այս տարբերակի լավագույն գրառումը, որը դարձյալ վերաբերում է Վասպուրականի Լեզք գյուղի մոտ գտնվող ջրհորին: Լեզքի մոտ գտնվող թոնիր — աղբյուրն անվանվում է «Եօթ թոնիր», որոնց մասին Լալայանը գրում է. «Լեզք գիւղի հիւսիս — արեւելեան կողմը մի քանի աղբիւրներ կան, որ «Եօթ թոնիր» են կոչում: Այստեղ գալիս են առաւելապէս կանայք եւ ամէն տեսակ հիւանդութեան համար բժշկութիւն հայցում»¹³:

Տեղագրական բացատրություն մեջ ասվում է. «Աւանդաբար պատմում են, թէ այս աղբիւրների տեղում մի ժամանակ մի շատ բարեպաշտ քահանայի տուն էր բարձրանում, ուր ամէն օր եօթը թոնիր էր վառում, թէ գերդաստանի անդամների եւ թէ բազմաթիւ հիւրերին հաց մատակարարելու»¹⁴:

Այս տարբերակն սկսվում է ոչ թե երեցկնոջ հաց թխելով, այլ քահանայի՝ Ս. Պատարագ մատուցելով. «Մի օր քահանան պատարագ մատուցանելիս նկատում է, որ իւր կտրած նշխարը սովորականի պէս չի կտրում, մնացել է միակտուր»¹⁵: Նա հասկանում է, որ այդ օրն իրենց տանը մեղք է գործվել: Հավարտ Ս. Պատարագի շտապելով տուն՝ հարցնում է երեցկնոջը, թե արդյոք նա որեւէ մեղք չի գործել: Երեցկիներ պատմում է համբույրի մասին հետեւյալ հարցադրմամբ. «...մի՞թէ կարելի էր մերժել, քանի որ Քրիստոսի սիրոյն համար էր»¹⁶:

Եթե նախորդ տարբերակներում միայն երեցկիներն էր թոնիրը նետվում, եւ կամ քահանան եւս նետվելով այրվում էր, ապա այստեղ նա ձուկ է դառնում երեցկնոջ հետ միասին¹⁷:

¹² Տէն ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊՍ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ, Գրոց ու բրոց եւ Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի դուռ, 4. Պոլիս, 1874, էջ 53–54:

¹³ Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ, Վասպուրական, ԱԶ, գիրք ԻԵ., էջ 33:

¹⁴ Անդ:

¹⁵ Անդ, էջ 33:

¹⁶ Անդ:

¹⁷ Տէն անդ, էջ 34:

Թոնրի՝ ջրհորի փոխվելու նախօրինակներից կարելի է համարել Մա-կաբայեցիների գրքի պատմությունը, ուր երեք երիտասարդներ հնոցն են նետվում, ինչպես նաև քրիստոնեության առաջին դարերի նահա-տակներին հնոցը նետելու մասին պատմությունները (Ս. Երեմիայի ուսի վկայաբանությունը): Ասվում է, որ երբ սրբին ցանկանում են նետել «...ի վառեալ թոնիր երկաթի», բանտապանը, տեսնելով նրա հավատքը, դարձի է գալիս եւ սրբի տեղը «...իմքն առկա ի թոնիր անդր վասն Քրիստո-սի եւ անառատ պահեալ զօրութեամբն Աստուծոյ՝ կատարեցաւ սրով»¹⁸:

Թոնրի եւ ջրհորի ժողովրդական պաշտամունքը հանգեցրել է ընտա-նիքի համար կենսական եւ պաշտամունքային այս երկու կառույցների եկեղեցական նվիրագործմանը օրհնության առանձին կանոններով: Այդ կանոնները վերաբերում են ոչ թե անմիջապես նոր կառուցված ջրհորի եւ թոնրի օրհնությանը, այլ դրանց մեջ որեւէ կենդանու ընկնելուց հետո կատարվող մաքրման արարողությանը: Օրհնում էին ոչ թե նոր կառուց-ված ջրհորը եւ թոնիրը, այլ դրանց օրհնությունը կատարվում էր ընկած կենդանու պատճառով պղծված կամ անմաքուր դառնալուց հետո:

Այս օրհնությունները, սակայն, չի կարելի նույնացնել կարասի, ամ-բարի ու անմաքուր կենդանիներով սննդի պահպանման այլ շտեմարան-ների մաքրման ընդունված կանոնի հետ: Վերջինիս վերաբերող կանոնով պարզապես կատարվում էր մաքրման ծեսը: Ջրհորի եւ թոնրի դեպքում, սակայն, օրհնության կանոնը միջանկյալ դիրք էր գրավում դրանց օրհ-նության եւ դրանք մաքրելու համար օրհնելու միջեւ: Կարելի է ասել, որ ջրհորի կամ թոնրի մեջ կենդանու ընկնելն առիթ է դարձել, որպեսզի կա-տարվի այս երկու կառույցների օրհնությունը եւ կատարվի ծիսական այնպիսի ձեւերով, որոնք բնորոշ էին Տնօրհներին եւ պաշտամունքային կառույցների օրհնությանը:

Հիշյալ երկու կանոններից ավելի հին է ջրհորի օրհնության կանո-նը, որը գալիս է ջրի օրհնության կանոնից, որն էլ իր հերթին կրում է Հռոմեական Եկեղեցու ազդեցությունը: Պատահական չէ, որ այն գտնվում է հայկական եւ լատինական ծեսերի միախառնումից առաջ եկած եւ «Սսեցուց» անվանվող «Մաշտոցի» ձեռագրային տարբեր ընդօրինակու-թյուններում, ինչպես Սսում 1345 թ. գրված եւ դարձյալ «Սսեցուց» անվան-վող Մաշտոցում: Այստեղ այն ունի հետեւյալ խորագիրը եւ սկսվածքը.

¹⁸ ՄԿՐՏԻԶ ՎՐԴ. ԱԻԳԵՐԵԱՆ, Ծաղիկ վարուց սրբոց զորս տօնէ եկեղեցին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1803, էջ 100:

«Կանոն արհնութիւն ջրոյ, զոր յամենայն կիրակէ քահանայն արհնէ եւ ցանէ ի վերայ ժողովրդեանն: Քահանայն դիցէ զուրարն ընդ պարանոցան, իսկ կէս սարկաւազն, բերէ ջուր եւ աղ. եւ քահանայն արհնէ այսպէս»¹⁹:

Աղն օրհնվում է եւ խառնվում ջրին, որովհետեւ թե՛ հոգեւոր իմաստով (Հիսուսի՝ աղի մասին խոսքերով՝ «Դուք էք աղ երկրի» (Մատթ. ե. 13) եւ թե՛ աղի բնական հատկանիշներով այն մաքրող եւ համեմոյ էր: Ինչպես կտեսնենք, ջրի եւ աղի օրհնությունն ու պղծյալ ջրհորի եւ թոնրի մաքրումը կատարվել է օրհնված ջրով եւ աղով:

Ջրի եւ մասամբ թոնրի օրհնության կանոնն անշատվել եւ առանձին կանոն է դարձել Խաչավվայի՝ օրհնված ջրով արտերը, հանդերը եւ այգիները բարեբեր դարձնելու եւ մորեխից ու տարբեր վարակներից ազատելու կանոնից: Խաչավվայի կանոնը, որ նաեւ ջրհորին է վերաբերել, երեւում է խորագրից: Ջրհորը Խաչավվայում օրհնվող հասկացությունների թվարկվող շարքում հիշվում է ջրհորին վերաբերող առանձին կանոնի ստեղծվելուց եւ տարածվելուց հետո նույնպես, ինչպես 1648 թ. գրված «Մաշտոցի» հետեւյալ կանոնի նկարագրությունում. «Կանոն Խաչալուայ առնելոյ, այգւոյ կամ անդոյ դրախտի, կամ պարտիզի կամ խաշանց կամ ջրհոր արհնելոյ, եւ այլ ամենայն պատահարաց զինչ որ լինիցի»²⁰:

Ջրհորի օրհնության կանոնի վերջում ասվում է, որ այն կազմել է Ներսէս Լամբրոնացին. «Տեառն Ներսէսի արքեպիսկոպոսին Տարսոնի Լամբրոնեցոյ է շինեալ զՋրհորարհնէքս ի լրումն եկեղեցական կարգաց, նմանեալ առաջնոցն [այսինքն Շնորհալոյն-Ն[որայր] վ. [Պողարեան] ըստ սրբութեան եւ գիտութեան: Եւ հաւատացաք, թէ յԱստուծոյ է պարգեւս այս, զոր Հոգւովն Սրբով տպաւորեաց ի միտս նորա. զի սա պակասէր ի գրոց: Եւ զանուն տեառն իմոյ մի պակասեցուցանէք ի գրելեացս»²¹:

Ալիշանը ջրհորի օրհնության կանոնը Լամբրոնացու կողմից կազմված լինելու մասին գրում է, որ լրացրեց «...եւ զկանոնս Օրհնութեանց պակասեալս ի Մաշտոցի»²²: Տողատակում տրված ծանոթագրության մեջ վերստին ասվում է, որ Լամբրոնացին լրացրեց Օրհնության «Մաշտոց» ծիսարանում պակասող մի շարք կանոնները՝ «...որպիսիք են

¹⁹ «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հտ. Գ., Վենետիկ, 1966, էջ 155:

²⁰ Անդ, էջ 480:

²¹ Անդ, էջ 450, 388: Տէս նաեւ ՆՈՐԱՅՐ ԱՐՔ. ՊՈՂԱՐԵԱՆ, Ծիսագիտութիւն, Նիւ-Եորք, 1990, էջ 116, Հ. Ն. ԱԿԻՆՅԱՆ, Ներսէս Լամբրոնացի արքեպիսկոպոս Տարսոնի, Վիեննա, 1956, էջ 186:

²² Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Սրտուան, Վենետիկ, 1885, էջ 90:

կանոն ինչ ջուր օրհնելոյ, Պղծեալ ջրհոր օրհնելոյ եւ Զեռնադուրօթեան կարգաւ լրմումն»²³։

Կանոնն իր կանոնականությունը պահպանել է ԺԳ. եւ հաջորդող դարերում՝ տեղ գտնելով նաեւ Վաղարշապատի 1894 թ. քահանայական «Մաշտոցում»։

Կանոնի վերնագիրը հանդիպում է մի քանի տարբերակներով։

Կանոնի մի տարբերակի ծիսական հրահանգում ասվում է. «Գա՛ն փահանայք ի ջրհորն եւ նշանաւ սուրբ խաչին եւ սուրբ իւզովն հանե՛ն Խ (40) դոյլ ջուր»²⁴։ Վաղարշապատի «Մաշտոցում» ասվում է. «Առնու փահանայք զխաչն եւ զաւետարանն եւ երթայ ի պղծեալ ջրհորն, եւ տայ հանել փառասուն դոյլ ջուր. եւ ապա դոյլ մի այլ՝ հանէ եւ դնէ առաջի իւր»²⁵։

Տպագիր եւ ձեռագիր օրինակների համեմատությունը միեւնույն ծիսական հրահանգի շրջանակում վերհանում է երեք էական տարբերություն։ Առաջին՝ ձեռագրում ասվում է, որ քահանաներն են գալիս, իսկ տպագրում՝ քահանան։ Կարելի է ենթադրել, որ հնում կանոնը կատարվել է ավելի հանդիսավորությամբ եւ մի քանի քահանաների մասնակցությամբ։

Երկրորդ՝ հօգուտ ասվածի է եւ այն, որ ըստ ձեռագրի՝ քահանաները ջրհորի մոտ են գալիս Ս. Խաչով եւ Ս. Յուզով, իսկ ըստ տպագրի՝ Ս. Խաչով եւ Ս. Ավետարանով։ Սուրբ Յուզով գալը ենթադրում է, որ մաքրման համար յուզը եւս հեղել են ջրհորի մեջ, այլապես այն բերելն անիմաստ կլիներ։ Եթե Սուրբ Յուզ ասելով՝ Ս. Մյուռոնն է նկատի առնվում, ապա այն հեղելը ջրի մեջ արտառոց կլիներ եւ կնշանակեր, որ ջրհորը ոչ թե օրհնվում է, այլ օծվում է Սրբալույս Մյուռոնով։ Այստեղ Ս. Մյուռոնը նկատի չի առնվել, այլ Բյուզանդական եւ Կաթոլիկ եկեղեցիներում հիվանդների եւ ջրի օրհնության համար նախատեսված յուզը։ Քանի որ հայոց եկեղեցին Սրբալույս Մյուռոնից բացի այլ յուզ չի ընդունում, ուստի Լամբրոնացու կազմած կանոնը հետագայում վերախմբագրման է ենթարկվել, եւ Սուրբ Յուզը փոխարինվել է Ս. Ավետարանով։ Ուստի ջրհորը յուզ հեղելը փոխարինվել է այն Ս. Ավետարանով օրհնելով։

Երրորդ՝ այս փոփոխությունն իր հերթին հանգեցրել է ծիսական այն փոփոխությանը, որ ջրհորի ջուրը պետք է մաքրվեր այնտեղ հեղվող

²³ Անդ։

²⁴ «Մայր ցուցակ ի վեներիկ», հտ. Գ., էջ 486։

²⁵ «Մաշտոց», Վաղարշապատ, 1894, էջ 409։

սրբագործված հեղուկով: Լամբրոնացու կազմած օրինակում դա օրհնված յուղն էր: Հետագայում, համաձայն հայ եկեղեցական ծեսի վերախմբագրված կանոնի, օրհնված յուղը փոխարինվել է պղծված ջրհորից 40 դուլլ ջրից հետո եւս մեկ դուլլ հանելով: 40 թիվը Հին եւ Նոր Կտակարաններում կապվում է որոշակի խորհուրդների կատարման եւ տարբեր հասկացությունների ու վերջիններիս չափ ու քանակի լրման հետ: Ջրհորից 40 դուլլ ջուր հանելը խորհրդանշում էր ջրհորը պղծված ջրից մաքրելը, որից հետո մաքրված ջրհորից հանված առանձին 1 դուլլ ջուրը համապատասխան օրհնության էր ենթարկվում եւ նորից ջրհորը հեղվում, որպեսզի նրանով մաքրվեր եւ օրհնվեր ջրհորի ջուրը:

Ասվածը հաստատվում է կանոնի՝ Վաղարշապատի օրինակով, ուր այս մեկ դուլլ ջուրը քահանան դնում է իր առջեւ եւ ասում. «Ձայն Տեառն ի վերայ ջուրց» սկսվածքով սաղմոսը: Ապա խնկարկում է ջրհորի հորի բերանը եւ երգում ԴԿ «Աղբիւր կենաց» շարականը: Սաղմոսով ջուրն է օրհնվում, շարականով՝ ջրհորի բերանը, որտեղից անմաքուր կենդանի էր ներքեւ ընկել: Հորի բերանն անմաքրության սկիզբն էր, որն այնուհետեւ շարունակվում էր ջրհորի պղծված ջրով: Օրհնված ջուրը քահանան ջրհորն էր լցնում հորի օրհնված բերանից. «Ապա լնու զջուրն խաչանման ի ջրհորն»²⁶:

Այնուհետեւ ընթերցվում է «Չորրորդ Թագավորության» այն հատվածը, որում պատմվում է, թե ինչպես Եղիսե մարգարեն մի կուժ ջրով, ուր աղ էր լցված, բժշկում է աղբյուրի ակերը: Հետո ընթերցվում է Նոր Կտակարանից՝ Եբրայեցիների թղթից ու Մատթեոսի Ավետարանից: Դրանց հետեւում է սարկավագի քարոզը, ուր, ջրհորի մաքրման կանոնին համահունչ, ասվում է, որ բարերարն Աստծուն աղաչեք, որպեսզի «...մաֆրեսցէ զջուրս զայս յամենայն աղտեղութենէ, եւ տացէ ի պէտս ծառայից իւրոց շնորհօք ողորմութեան իւրոյ»²⁷:

Հաջորդող քահանայական աղոթքում ջրհորի մաքրությունն է հայցվում Աստծուց. «...սրբեա՛լ ամենակարող զօրութամբդ զջրհորս զայս՝ եւ զոր ի սմա զջուրս մաֆրեա՛լ յամենայն կարծեալ պղծութենէ ի մերմէ՛ հիւանդամտութենէս. եւ զօրացո՛ղ զսկար միտս մեր առնուլ զսա առանց խղի վայելս մարմնական պիտոյից մերոց»²⁸:

²⁶ Անդ, էջ 412:

²⁷ Անդ, էջ 415:

²⁸ Անդ, էջ 417–418:

Այստեղ չի հասկացվում, թե ընդգծված «հիվանդամտություն» բառն ինչով է կապվում ջրի մաքրման հետ: Թերեւս ջրհորի հետ կապված ժողովրդական հավատալիքներն ու սնոտիապաշտությունները նկատի ունի՝ որպէս հիվանդամտության արտահայտություն: Եթե այս ենթադրությունը ճիշտ է, ապա նշանակում է, որ ջրհորի պաշտամունքի ժողովրդական դրսեւորումներն իրենց արձագանքն են գտել քահանայական աղոթքում:

Ի տարբերություն ջրհորի օրհնության կանոնի՝ պղծյալ թոնրի օրհնության կանոնը հանդես է գալիս ավելի ուշ շրջանի «Մաշտոցներում» եւ անհամեմատ քիչ ընդօրինակություններով: Այն տեղ չի գտել նաեւ տպագիր «Մաշտոցներում»:

Թոնրի օրհնության եւ մաքրման մասին առանձին հիշատակություններ ենք գտնում ավելի վաղ շրջանում, ուր թոնրի օրհնությունը հանգում է այնտեղ ընկած կենդանուց մաքրմանը: Առաջին հիշատակությունը գտնում ենք Դավիթ Ալավկա Որդու կանոնախմբում, որի է. կանոնն ունի հետեւյալ վերնագիրը. «Վասն մկան, որ ի թոնիրն անկցի»²⁹:

Երեւանի Մատենադարանի Հ^մր 972 «Մաշտոցը», որը գրված է ԺԶ դարում, ունի երկու կանոն, որոնց վերնագրերն ուղղակիորեն վերաբերում են կենդանու՝ ջրում խեղդվելուն եւ թոնրում այրվելուն: Զրհորին վերաբերող կանոնը որոշակիորեն համընկնում է ջրհորի օրհնության կանոնի հետ, սակայն միանգամայն այլ է կանոնի խորագիրը. «Կարգ ի վերայ ջրհորի, թէ շուն կամ կատու, կամ մուկ, կամ հաւ, կամ այլ այսպիսիք անկանի եւ հեղձու եւ խեղդի ի նա»³⁰:

Այս կանոնին անմիջապէս հաջորդում է թոնիրն ընկնելու կանոնը, որի նկարագրությունում ասվում է. «Եւ թէ յագղմանէ չարին ի փուռն կամ ի թոնիրն շուն կամ կատու, կամ մուկ, կամ հաւ անկեալ սատակեցի»³¹:

Չնայած վերնագրային տարբերությանը՝ այս կանոնը համընկնում է թոնրի օրհնության կանոնի հետ: Վերջինս, ինչպէս ասացինք, գրեթե չի հանդիպում «Մաշտոց» ծիսարանի նկարագրությունների կանոնների շարքում:

Մեզ չհաջողվեց այն գտնել Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրերի նկարագրություններում: Միւթարյանների ձեռագրացուցակի՝

²⁹ Ա. ԱՅՐԱՆԱՄՅԱՆ, Դավիթ Ալավկա որդու կանոնները, «Էջմիածին», 1952, Թ.—Փ., էջ 56:

³⁰ «Մայր Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», հտ. Գ., էջ 1533:

³¹ Անդ, էջ 1534:

«Մաշտոց» ծիսարանին նվիրված հատորում այն հանդիպում է ընդամենը երկու ձեռագրում: Մեկը վկայակոչում է Նորայր արք. Պողարյանը Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց ձեռագրից: Երուսաղեմի օրինակը, ինչպես նշում է Պողարյան սրբագանը, եւ ինչպես երեւում է բերված նկարագրությունից, համընկնում է Վենետիկի Մխիթարյանների՝ ԺԷ. դարի վերջով թվագրվող Հ^ր ՃԺԲ. «Մաշտոցի» Թոնրի օրհնություն կանոնի հետ: Այս կանոնը պարունակող Մխիթարյան երկրորդ ձեռագիրը 1725 թ. գրված Հ^ր ՃԺԹ. «Մաշտոցն» է: Եթե նկատի ունենանք նաեւ Երեւանի Մատենադարանի՝ ԺԶ. դարում գրված «Մաշտոցը», ուր գտնվում են Թոնրի եւ ջրհորի օրհնությանը վերաբերող կանոնները, ապա կարող ենք ասել, որ Թոնրի օրհնության կանոնը տեղ է գտել ԺԶ.-ԺԸ. դարերում գրված «Մաշտոցներում»:

Թոնրի օրհնության կանոնի վերնագրին հաջորդում է բավականին ծավալուն ծիսական հրահանգը, որը որոշակի տարբերություններ ունի Վենետիկի եւ Երուսաղեմի «Մաշտոցներում»: Ծիսական հրահանգի տարբերություններն այնուհետեւ արտահայտվել են ծեսի հետագա կատարման մեջ: Վենետիկի «Մաշտոցում» ասվում է. «Առնու ֆահմայն զՄաշթոցն եւ երթայ ի տունն յայն, եւ տայ սաստիկ ջեռուցանել զթունիրն՝ որ սպիտակի, ըստ Տեառն մերոյ հրամանին՝ թէ. Ամենայն ինչ հրով յաղեսցի: Եւ դնէ զաղն եւ զջուրն առաջի»³²:

Ինչպես որ ջրհորի ջուրը մաքրելու համար խորհրդանշական 40 դույլ էին հանում եւ նոր օրհնության ծեսը կատարում, այստեղ նույնպես ասվում է, որ Թոնիրն այնպես ուժեղ են վառում, որ քարն աղակալելու պես սպիտակի, որպեսզի այն ախտահանվի: Թոնիրը հրով սպիտակեցնելու համար վկայակոչվում են Հիսուսի խոսքերը հրով աղալու՝ կրակի բոցով մաքրելու մասին:

Ինչպես ջրհորն էին օրհնում՝ նրանից հանված եւ օրհնված ջուրը նորից ջրհորը լցնելով, այնպես Թոնրի մաքրման օրհնությունն էին կատարում օրհնված ջրով եւ աղով:

Սուրբգրային ընթերցվածքներից հետո քահանան օրհնում է ջուրն «Օրհնեսցի եւ սրբեսցի ջուրս» բանաձեւով, ապա որպես հրահանգ ասվում է. «Ի՛ր զաղն առաջի եւ զաղաւրննէ՛ի աղօթքն ի վերայ աղին»³³: Աղն օրհնվում է «Մաշտոց» ծիսարանի առանձին կանոնով: Այնուհետեւ իրար են խառնվում օրհնած աղն ու ջուրը, եւ նրանցով օրհնվում են Թոնրի ջուր-

³² «Մայր ցուցակ ի Վենետիկ», հտ. Գ., էջ 608:

³³ Անդ:

թերն ու կափարիչը. «Եւ ապա խառնէ զաղն եւ զջուրն յիւեաւ, եւ խաշանման լուայ զթոնիրն շրթամբք՝ եւ զխոսփն»³⁴: Զրհորի օրհնությունն սկսվում է հորի բերանի օրհնությամբ, այստեղ էլ թոնրի շուրթերն են օրհնվում:

Թոնրի օրհնության կանոնում աղին կարեւոր տեղ է հատկացվում թե՛ հոգեւոր առումով եւ թե՛ աղաչքով թոնիրը լվանալիս: Օրհնության ժամանակ աղի կիրառվելով է, թերեւս, պայմանավորված հետեւյալ հավատալիքը. «Երբ թոնրի մուխը լցւում է տունը, չի քաշւում, ասում են. «Մուխ բռնէ՛ աղ բառնանք» որպէսզի մուխը սոսկալով սպառնանքից շուտով փաշուի»³⁵:

Թոնրի օրհնության՝ Երուսաղեմի «Մաշտոցի» կանոնում նախ ասվում է. «Եւ տայ պեղել զթոնիրն, զհողն հանել, եւ ապա վառեն կրակ»³⁶, հետո լավ վառում են՝ հրահանգելով թոնիրը սպիտակության աստիճանի շիկացնել: Թոնիր պեղելը՝ փորելով հողը հանելը, ջրհորից 40 դույլ ջուր հանելու համարժեքն էր: Ինչպես որ ջրի նեխած շերտն էր հանվում, այնպես էլ այրված կամ սատկած կենդանու մոխիրն ու մնացորդները կրող հողից ֆիզիկապես մաքրվում էր թոնրի հատակը, ապա այն օրհնվում էր, որի նյութական դրսեւորումն էր աղաչքով լվանալը:

Հաջորդ տարբերությունն աղը եւ ջուրն իրար խառնելն էր: Վենետիկի «Մաշտոցի» կանոնում ասվում էր, որ ջուրն ու աղն առանձին են օրհնում, ապա իրար խառնում եւ լվանում թոնրի շուրթերը: Այնինչ Երուսաղեմի «Մաշտոցում»՝ «...լնու աման մի ջուր, եւ ափ մը աղ ձգէ ի մէջն»³⁷: Երկուսի համար միասնաբար աղոթք է ասվում եւ ապա «...նոյն աղջրովն լուանան զթոնիրն»³⁸:

Թոնրի եւ ջրհորի օրհնության կանոնների համեմատական քննությունը ցույց է տալիս, որ երկուսն էլ իրենց մեջ որեւէ կենդանի ընկնելիս օրհնվել են՝ թոնիրը կրակով եւ քահանայի աղոթքով, ջրհորը ջրով ու քահանայի աղոթքով մաքրվելուց հետո:

Այս երկու օրհնությունները, ներքին մի ընդհանրություն ունենալով, միաժամանակ որոշակի ընդհանրություններ ունեն տնօրհներքի եւ պղծյալ եկեղեցու կանոնների հետ: Այս հանգամանքն իր հերթին վկայում է, որ ժողովուրդը թոնիրն ու ջրհորն ընկալել է որպես կենսատու

³⁴ Անդ:

³⁵ Ե. ԼԱՆԱՅԵԱՆ, Վասպուրական, ԱՀ, գիրք ԻԵ., էջ 52:

³⁶ ՆՈՐԱՅՐ ԱՐՔ. ՊՈՂԱՐԵԱՆ, Ծիսագիրտութիւն, էջ 117:

³⁷ Անդ:

³⁸ Անդ:

սրբություններ, որոնք այնուհետև իրենց արտացոլումն են գտել եկեղեցական կանոններում:

РЕЗЮМЕ

В статье показано, как исходящий из дохристианского периода культ тандыра и колодца впоследствии проявился в церковных канонах, посвященных благословению тандыра и колодца. Сопоставлением фактов показывается, что колодец и тандыр соединяются друг с другом так же, как вода и огонь, находящиеся в противоположности, и превращаются друг в друга. В качестве примеров из Ветхого Завета приводятся истории отроков и святых, ввергнутых в печь и оставшихся там в небесной росе, а также ряд других историй. Показывается поклонение колодцу и тандыру как церкви, и совершение перед ними различных церковных церемоний.

Так же, как благословляли оскверненную церковь, так и благословляли колодец и тандыр, оскверненный падением какого-либо животного.

SUMMARY

The article shows how the pre-Christian worship of tandoors and wells was further expressed in Church canons dedicated to the blessing of tandoors and wells.

The combination of the facts shows that the wells and tandoors are related the same way as the water and fire and are converted into one another. Examples include stories of three infants taken from the Old Testament and then of those taken from the lives of saints being thrown into a furnace and staying in the heavenly dew there, and a number of other stories.

The worship of wells and tandoors as a church and the celebration of various church ceremonies before them are shown. Wells and tandoors defiled by the fall of an animal into them were blessed with the same Church canons used in the case of a profaned church.

